

Litteratur

Lasse Horne Kjældgaard

Sjælen efter døden. Guldalderens moderne gennembrud. Gyldendal 2007. 352 s. Kr. 325.

I denne bog, en lettere omarbejdet ph.d.-afhandling fra 2005, præsenterer forf. debatten om sjælens udødelighed i den sene danske guldalder fra 1833 til 1849. Hovedaktørerne i bogens første to trediedele er Poul Martin Møller, J.L. Heiberg og H.N. Martensen – dog med Søren Kierkegaards pseudonyme forfatterskab som “undertekst”. Og den sidste trediedel er så viet dette forfatterskab. Kjældgaards metodiske greb er at læse Kierkegaards pseudonymer såvel som de tre fornævnte i deres kontekst – i forlængelse af den litteraturforskning, der går under navnet “New Criticism” – og det er der kommet en ganske fortræffelig bog ud af, som rummer et sandt væld af indsigter og i øvrigt er krydret med et meget stort antal velvalgte citater fra alle fire forfattere. Den handler om synet på kunst, litteratur, religion og (kristen) teologi i perioden og analyserer meget fint de divergenser, som bestod eller opstod mellem de fires opfattelse af sjælens udødelighed. Den overordnede ramme kan siges at være trykkefrihedsforordningen (“presseloven” kalder forf. den) af 27. september 1799, ifølge hvilken benægtelse af sjælens udødelighed skulle straffes med landsforvisning i 3 til 10 år. Inden for denne ramme måtte der altså manøvreres med den største forsigtighed. Hvor Poul Martin Møller fuldt og helt gik ind for sjælens udødelighed og så kunsten som en “Anticipation af det salige Liv”, var Heiberg ganske anderledes skeptisk, som det fremgår af analysen af hans filosofiske skrifter og af hans drama “En Sjæl efter Døden”. Det er i øvrigt en af bogens mange interessante iagttagelser, at Heiberg, der normalt rubriceres som højrehegelianer ligesom Martensen, i dette spørgsmål snarest lå på venstrehegelianernes side. Martensen forsvarede naturligvis sjælens udødelighed og etablerede en forbindelse mellem kunst, religion og (hegelsk) filosofi i det, som han kaldte “den humoristiske Verdensanskuelse”. I denne kontekst, som selvfølgelig kun kan antydes i en anmeldelse, er det så at Kierkegaard skriver sine værker, hvor sjælens udødelighed igen og igen dukker op, ikke som et spekulativt filosofisk, men som et eksistentielt tema, knyttet sammen med den kristne eskatologis tale om dommedag. Meget andet hos Kierkegaard – f.eks. de vekslende pseudonymer eller den indirekte meddelelse – har ifølge forf. også at gøre med hans fastholdelse af sjælens udødelighed. Men når forf. til slut afmytologiserer Kierkegaards tale om sjælens udødelighed og mener, at den i dag kan læses som en “fordring om et liv, der hænger sammen”, synes jeg nok, at han har overskredet konteksten. Vel kunne et af Kierkegaards pseudonymer, William Afham, skrive, at en betingelse for udødeligheden er, at livet skal leves “uno tenore”. Men som forf. tidligere i sin bog har citeret det, skrev Kierkegaard jo også med ef-

tertryk – og uden pseudonym – at “Udødeligheden er Dommen – den evige Adskillelse mellem de Retfærdige og Uretfærdige”. Og det turde være noget andet og mere end en fordring om, at livet skal hænge sammen.

Jens Glebe-Møller

Christine Mundhenk, Heidi Hein, Judith Steiniger (bearb.)

Melanchthons Briefwechsel, Band T 8, Texte 1980-2335 (1538-1539). Stuttgart-Bad Cannstatt: Verlag fromann-holzboog 2007. 701 s. 232 €.

Teksterne i dette bind følger de tilsvarende numre i regestbind nr. 2, som udkom i 1978. Dog er der i mellemtiden dukket en halv snes supplerende breve op, hvis tekster er indsat på de rette steder i nærværende bind. Omfanget viser, hvorledes Melanchthons korrespondance griber om sig. De 701 sider dækker kun de nævnte to år. Blandt de større sager, som han og de øvrige wittenbergere er involveret i nu, er det problematiske forhold mellem kong Henry d. 8. af England og de evangeliske schmalkaldiske fyrster. Der er spændende breve både til den engelske konge, til Cromwell og Thomas Cranmer. Melanchthon glæder sig selvsagt over kongens tilnærmelser, og skuffelsen er så meget desto større, da det hele falder på gulvet. En anden vigtig sag i forhandlingerne mellem de evangeliske og kejseren om en fredsaftale. I denne sammenhæng er Melanchthon særdeles utilfreds med den barske kejserlige forhandler Johann Weeze. Han havde i sin tid været knyttet til den danske eksilkonge Christian d. 2., og Melanchthon bemærker til vennen Camerarius, at han oplevede Weeze i 1523, da han sammen med Chr. d. 2. opholdt sig i Wittenberg efter kongens omvendelse til lutherdommen (nr. 2150). Den danske reformationskonge, Christian d. 3., dukker op flere steder i disse års brevsveksling. Melanchthon følger med i kongens handlinger. Fx meddeler han vennen Veit Dietrich, at han talte længe med kongen, da de begge var til stede ved det schmalkaldiske forbunds møde i Braunschweig, hvor kongen blev optaget i forbundet (nr. 2022). Til Camerarius i Tübingen sender Melanchthon Chr. d. 3.'s horoskop og beder om modtagerens vurdering (nr. 2051), og overfor Leonhard Fuchs roser han kongen frem for andre fyrster (nr. 2117). I dette bind findes også det meget lange brev fra danskeren Johannes Sinning, i hvilket hans beundring for læreren Melanchthon kommer klart til udtryk, ligesom han også oplyser om Chr. d. 3.'s kroning, om sin ansættelse ved Københavns universitet og om andre danske forhold (nr. 2090). Sidst i dette bind findes korrespondancen om Philipp af Hessens uheldige bigamisag (nr. 2317. 2326). Foruden de mange oplysninger om teologiske og politiske forhold indeholder brevsamlingen et væld af meddelelser om Melanchthons, Luthers og andre teologers personlige forhold, deres sygdomme, familieforhold osv. Særligt interessant er det testamente, Melanchthon skrev, da han i oktober 1539 frygtede at skulle dø (nr. 2302).

Martin Schwarz Lausten

Ernst Troeltsch

Kritische Gesamtausgabe. Berlin-New York: Walter de Gruyter:

Bd. 2. Rezensionen und Kritiken (1894-1900). Udg. Friedrich Wilhelm Graf i samarbejde med Dina Brandt. 2007. XXI + 925 s. € 228.

Bd. 4. Rezensionen und Kritiken (1901-1914). Udg. Friedrich Wilhelm Graf i samarbejde med Gabriele von Bassermann-Jordan. 2004. XXV + 948 s. € 228.

Anmeldelser og litteraturoversigter vil man vel oftest opfatte som en perifer del af en teologs forfatterskab, men sådan er det ikke i Troeltsch' tilfælde. Derom vidner allerede omfanget af hans anmeldervirksomhed, som det dokumenteres i disse første to af tre monumentale bind ud af de i alt enogtyve tekstbind i *Kritische Gesamtausgabe*. Anmeldelserne er prægnante udtryk for Troeltsch' dialogiske arbejdsmåde: "daß ich im Grunde immer konversationsmäßig und mit Hilfe der Tradition denke" (bd. 4, s. 4). Det er karakteristisk, at grænserne til hans artikler og bøger er flydende. Således udelader bindene arbejder, hvor anmeldelser er 'mutteret' til essays (bd. 2, s. 1). I anmeldelserne vil Troeltsch som i det øvrige værk "eine intellektuell ghettoisierte Universitätstheologie neu mit den in anderen Geistes- und in historischen Kulturwissenschaften verhandelten Problemen konfrontieren" (s. VI).

Indledningerne til de to bind, der dækker forfatterens tid i Heidelberg, godtgør denne bestræbelse i forhold til: 1. "Wissenschaftshistorische Kontexte" (bd. 4, s. 8-34). Her gøres der rede for de pågældende tidsskrifters profil, oplysende ikke kun med henblik på Troeltsch, og for hans stilling til redaktionerne. Man frapperes af bredden af spektret af prominente tidsskrifter, han anmelder i – fra populære og faglige teologiske publikationer over almene litteraturjournaler til specialtidsskrifter for religionsvidenskab, filosofi, historie og jura. 2. "Werkgeschichtliche Zusammenhänge" (s. 35-52, jf. bd. 2, s. 2-26), som skitseres ud fra den indsigt, at nærmest hver anmeldelse står i Troeltsch' eget projekts tjeneste (s. 5; bd. 4, s. 35). Hans begreb om problemhistorie og anmeldelsernes fokus på historieteoretiske spørgsmål fremhæves. 3. "Das Heidelberger liberale Gelehrtenmilieu" (s. 52-68), især Max Weber, juristen Georg Jellinek – kendt for sin tese om menneskerettighedernes religiøse rødder – og sydvesttyske nykantianere. Udgiverne understreger med rette og ud fra ikke tidligere kendt materiale Troeltsch' tætte, men ikke ukritiske forhold til sidstnævnte; han anmelder også flere arbejder fra denne filosofiske retning (vigtigst er Heinrich Rickert og Emil Lask). Bindene afsluttes med biogrammer over anmeldte forfattere samt diverse uhyre omfattende litteraturlister og registre. Som det fremgår af forordene, er der mange flere end dem, hvis navne står på titelbladet, der har været involveret i det store arbejde – tænk blot på påvisningen af citater – og skal have del i æren for det fornemme resultat.

Troeltsch anmelder protestantisk og katolsk teologi, filosofi, idé- og kulturhistorie, religionsvidenskab, religionspsykologi, sociologi med mere. Værkshistorisk vigtige tidlige anmeldelser gælder to nyidealistiske tænkere,

Troeltsch placerer sig tæt på, hans filosofiske lærer i Erlangen, Gustav Claß, og Rudolf Eucken – et værk af hver af dem anmelder han hele tre gange. Fra de tidlige år kan man ligeledes fremhæve en række større fint karakteriserende og perspektiverende behandlinger af arbejder fra den foregående generation af teologer, for eksempel Richard A. Lipsius, Julius Köstlin og Martin Kähler, som således indordnes i den “großen Klärungsprozeß der religiösen Frage” (bd. 2, s. 52). Troeltsch ledsager i et brev Kähleranmeldelsen med denne kommentar: “An solchen Büchern sieht man wie die alte Theologie nur durch gewaltsame Capriccios schmackhaft zu machen ist und wie unendlich weit jede neue von der alten wegsteuern muß. Das Christentum ist allerdings in gewissem Sinne in der modernen Welt eine neue Religion geworden weil es ganz neue Inhalte und Weltansichten in sich hineingesogen hat. Es ist nicht nur eine neue Theologie was wir vertreten und leben, sondern eine neue Phase des Christentums selbst [...]. Der Gottesglaube bleibt doch immer Gottesglaube” (s. 654 f.). Eller man kan tage den berømte anmeldelse af Reinhold Seebergs dogmehistorie, hvori Troeltsch skitserer betydningen af idéen om *lex naturae* i hele den kristne tænknings historie (bd. 4, s. 97-111).

Hvordan Troeltsch' interessefelt rækker langt ud over de overleverede teologiske fag, viser eksempelvis hans omfattende oversigter over ny litteratur om “Religionsphilosophie und theologische Prinzipienlehre” fra årene 1895-98. Selvom de var og fremstår som pligtarbejde – Troeltsch omtaler det som en straffelej (bd. 2, s. 554) – er de særlig karakteristiske for hans arbejdsmåde: de foretager på årsbasis det, som gerne danner udgangspunktet for hans teoridannelser: en statusopgørelse for disciplinen, der i videst mulige omfang tager højde for den relevante tilgængelige viden. Årsberetningerne er også oplysende for udviklingen af Troeltsch' teologiske program. Hvor de først er disponeret i to hovedafsnit, der svarer til overskriften, ganske vist med et meget ulige omfang, bliver den teologiske principlære – det vil sige dogmatikkens prolegomena – snart et underpunkt i religionsfilosofien. Siden kommer to underafsnit til, som vokser og tydeligvis har Troeltsch' særlige interesse: “Religionspsychologie und -Erkenntnistheorie” og “Religionsgeschichte und -Entwicklung”. Det foregriber inddelingen af religionsfilosofien, som den kendes fra hans arbejder efter århundredeskiftet. Troeltsch anmelder her i øvrigt også løbende egne arbejder og viderefører således for eksempel en diskussion med Julius Kaftan (s. 594-99), som leder frem til Troeltsch' *Die Ab-solutheit des Christentums und die Religionsgeschichte* fra 1902. Tænkere, som oversigterne særlig følger gennem den nye litteratur, er Kant, Schleiermacher, Ritschl og Nietzsche. Kierkegaard er også præsent.

Som eksempler efter århundredeskiftet er anmeldelser af arbejder af William James og Georg Simmel oplagte. Her skal dog fremhæves bidrag om vigtig litteratur fra den daværende Schleiermacherrenæssance, hvori Troeltsch fremsætter en pointeret stillingtagen til Schleiermachers ansats. De forbinder en vidtgående tilslutning til denne med forbehold over for dens

gennemførelse og aktualitet. Mest prægnant er den rosende anmeldelse fra 1913 af Hermann Süskinds i øvrigt af Troeltsch' egen problemstilling bestemte bog om historieproblemet. Den er Troeltsch' sidste bredere drøftelse af Schleiermachers teologi. Han sætter fingeren på hans begrænsede religionshistoriske viden og på det forudsatte harmoniske forhold mellem religion og kultur og religion og videnskab. "Der Osten ist noch unentdeckt, Schopenhauer und Nietzsche existieren noch nicht, und Strauß hat noch kein Leben Jesus geschrieben". Vi derimod, hævder Troeltsch, undgår ikke alternativet: "Entweder müssen wir vorwärts zur Religionsphilosophie als wissenschaftlicher Grundlage einer wesentlich praktischen Glaubenslehre oder rückwärts zur kirchlichen Wunderapologetik samt der entsprechenden Bestreitung des modernen Weltbildes. Die Glaubenslehre [det vil sige Schleiermachers] war ein Kompromiß von beiden und, soweit sie das war, kann sie ad acta gelegt werden" (bd. 4, s. 664).

Peter Grove

Mattias Martinson, Ola Sigurdson og Jayne Svenungsson (red.)

Systematisk teologi – en introduktion. Stockholm: Verbum 2007. 289 s. SEK 290.

Ved de svenske teologiuddannelser bruges "systematisk teologi" om det fag, der her i landet stadig kaldes "dogmatik", selv om oversættelsen ikke i alle tilfælde dækker 1:1. Til universitetets grundundervisning i dette fag har ti yngre teologer udgivet en lærebog. Forfatterne – foruden de tre redaktører er det Thomas Ekstrand, Maud Marion Laird Eriksen, Philip Geister, Ann Heberlein, Elena Namli, Arne Rasmusson og Katarina Westerlund – er knyttet til institutioner i Göteborg, Stockholm, Umeå og Uppsala. Forfatternes adresser afspejler i nogen grad den spredning af teologisk forskning og undervisning fra de gamle universiteter og ud på en ganske lang række mindre institutioner, som tog fart i Sverige i 1990'erne. Men alene i kraft af sin eksistens fremstår bogen også, uden at den selv siger det, som et trodsigt dementi af, at den regionalpolitisk begrundede åreladning af svensk teologi er lykkedes lige godt alle steder.

Hver forfatter har skrevet ét kapitel, og de ti kapitler falder i en traditionel orden med tre kapitler om indledningsspørgsmål (religionsteologi, skrift-tradition-og-autoritet samt teologisk erkendelse-fornuft-og-åbenbaring), to om Gud, tre om emnerne antropologi-eskatologi, kristologi og synd-og-frelse samt endelig to om kirke-og-samfund og Helligånd. Kapitlerne griber fat i traditionelle og principielle spørgsmål, men gør det ud fra aktuelle problemstillinger og positioner og under inddragelse af den nyeste litteratur.

Bogen formidler et indblik i svensk systematisk teologi i dag. Den vidner om, at der ikke savnes udblik her. Bogen tegner en vid horisont af metoder og indfaldsvinkler, fra sociologiske analyser af svensk lutherdom og nationalkirkelighed før og efter 2000 over feministisk teori og teologi og til post-moderne filosofisk tænkning om Gud. Forfatterne er alle indstillede på kon-

struktiv systematisk tænkning, og flertallet af dem gør en dyd af uforskrækkethed over for kristendommen, som den ytrer sig kirkeligt og religiøst.

Først og fremmest må *Systematisk teologi* anmeldes som lærebog. Den anlægger et videns- og refleksionsniveau, som i mine øjne forekommer passende i forhold til de forudsætninger, nybegyndere i faget kommer med. I det store og hele er der en god balance mellem formidling af lærebogsstof og involvering af læseren, så hun eller han også må tænke selv. Men der er kapitler, hvor den teologihistoriske affyringsrampe er så lang, og hvor teologihistorien fremstilles så alment, at balancen tipper – til skade for både teologihistorie og systematisk refleksion.

Kapitlerne er forskelligartede i sigte, position og tilrettelæggelse. Redaktørerne har, som det også nævnes i indledningen, ønsket sig en mangfoldighed af perspektiver. Det er der en pointe, men også en selvfølgelighed i. Ingen vil benægte, at den systematiske teologi/dogmatikken i dag må finde sig til rette i det netværk af metoder, diskurser og tolkningstraditioner, der tilsammen udgør teologien, som jeg for nemheds skyld her sætter i ental. Den unge læser, der skal lære at omgås med denne pluralisme, havde nok været bedre hjulpet af en mere ensrettet disposition af de enkelte kapitler, så hun eller han fra kapitel til kapitel skulle bruge færre kræfter på at orientere sig i landskabet. Men ingen lærebog i antologiens form kommer uden om dette dilemma mellem diversitet og ensretning.

Bogen er forsynet med en udmærket ordforklaring, en glimrende litteraturliste (som dog ikke er helt konsistent, når det gælder valget af tekstudgaver) og et personregister. Et emneregister er der desværre ikke.

Ved de fleste teologiske uddannelser i Norden vil bogen med sin opbygning, sit omfang og sin pædagogik sikkert passe som fod i hose i læreplanerne i systematisk teologi/dogmatik. Uden for Sverige dog med det forbehold, at der hos nogle studerende kan være en barriere af fordomme mod at læse svensk. Det kan forfatterne til *Systematisk teologi* ikke klandres for. Tværtimod har de med denne bog givet endnu en grund til, at det er nødvendigt at bekæmpe modviljen mod sproglig mangfoldighed.

Kirsten Busch Nielsen

Jouette M. Bassler

Navigating Paul. An Introduction to Key Theological Concepts, Louisville/
London, Westminster John Knox Press 2007. 139 s. \$ 19.95.

For den, som endnu er usikker på, hvad *den nye Paulusforståelse* indebærer, er Jouette Basslers bog en glimrende og kortfattet introduktion. Bogen er egentlig ikke blevet til som introduktion til det nye perspektiv. Bassler er i stedet i forlængelse af en mindre artikel om nåde blevet opfordret til at udarbejde en slags ordbog over Paulus' teologiske ordforråd. Helt i tråd med sine tidligere udgivelser er Bassler skeptisk over for talen om en paulinsk teologi forstået som en sammenhængende og statisk størrelse. Det er da også tankevækkende, at man i bogens emneindeks ikke kan finde et opslag, der hedder teologi.

Det er disse begreber, som er bogens emne: kap. 1: Nåde; kap. 2: Paulus og Toraen; kap. 3 Tro/trofasthed; kap. 4: "I Kristus" som mystisk virkelighed eller blot som metafor; kap. 5: Guds retfærdighed; kap. 6: "Israels" fremtid; hvem er overhovedet Israel?; kap. 7: Parusi og dødeopstandelse. Ud over disse syv kapitler er bogen forsynet med udførlige noter og indekser over antikke skrifter, moderne forfattere og emner.

Selv om Bassler pointerer, at Paulus' breve ikke skal forstås som teologi, er det – qua forsøget på at lave et glossarium over centrale begreber – vanskeligt at undgå, at de enkelte afsnits beskrivelse af enkeltermer får en noget mere systematisk, statisk og kohærent karakter, end Bassler selv lægger op til. Det er svært på en og samme tid at fastholde en kontinuitet og at åbne plads for en diskussion, der tager enkeltermernes bundethed til specifikke situationskontekster alvorligt.

I diskussionen af de enkelte temaer og begreber viser Bassler sig som repræsentant for det nye perspektiv. Retfærdiggørelse er et mindre betydningsfuldt tema hos Paulus, som ingen ville have opfattet som teologisk afgørende for ham, havde det ikke været for Romerbrevet. At være i Kristus eller den troendes "mystiske" (det ville være rart, om man kunne komme til en religionsvidenskabelig afklaring af dette begreb) forbindelse med Kristus står centralt i brevene. *Pistis Christou* henviser i højere grad til Kristus' trofasthed end til tro på Kristus. Spørgsmålet om Israel og de ikke-Kristus-troende jøders skæbne er et afgørende tema i brevene. Og sådan kunne man fortsætte med at pege på vigtige træk, hvor Bassler argumenterer for synspunkter, der er helt i overensstemmelse med den nye Paulusforståelse.

Når Basslers bog er en god introduktion til det nye perspektiv, skyldes det først og fremmest at hun er afbalanceret i sine vurderinger af fordele og ulemper i det nye perspektiv i forhold til det gamle. Dertil får man en fin indføring i nyere Paulus-forskning. Til gengæld må man sige, at Basslers fokus – trods den indledende afstandtagen fra en paulinsk teologi – i overvejende grad er rettet mod ideerne, mens hun er knap så optaget af de sociale konflikter, som de er snævert knyttet til. Jeg kunne f.eks. godt have tænkt mig en mere differentieret diskussion af forholdet mellem en judaiserende Kristustro og en jødisk. På enkelte punkter kommer bogen i sin diskussion også noget til kort. Det gælder f.eks. referencer til Qumran, der forudsætter et meget mere monolitisk tekstkorpus og en betydeligt mere homogent opfattet gruppe, end de fleste Qumran-forskere i dag vil være tilbøjelige til at medgive. Flere steder vidner bogen også om en noget stereotypiseret og essentialiseret opfattelse af forholdet mellem jødedom, hellenisme og kristendom, der slet ikke i fornøden grad tager højde for det sidste tiårs forsøg på at opløse kategorierne (se f.eks. s. 87.91). Men dette er småting i en ualmindelig velskrevet og glimrende formidlet introduktion til hovedbegreber og temaer i Paulus' breve.

Anders Klostergaard Petersen